O‘QUVCHILARDA TANQIDIY VA MANTIQIY FIKRLASHNI PSIXODIAGNOSTIK BAHOLASH HAMDA PSIXOKORREKSION RIVOJLANTIRISH

Samarova Shohista Rabidjanovna
Dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, “Psixologiya kafedrasi”
Chirchiq, O‘zbekiston
ORCID ID: 0000-0002-5163-6442
E-mail: samarovashohista127164@mail.com; Telefon: +998 90914-90-64

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni psixodiagnostik baholash hamda psixokorreksion rivojlantirishning nazariy asoslari, pedagogik-psixologik omillari va amaliy yo‘nalishlari yoritiladi. Ta’lim jarayonida o‘quvchining fikrlash sifati uning bilimni o‘zlashtirish darajasi, mustaqil qaror qabul qilishi, dalillash ko‘nikmasi, muammoni turli nuqtai nazardan ko‘ra olishi va o‘z fikrini asosli ifoda etish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli maqolada tafakkurning mazmuni, uni aniqlash mezonlari, milliy ta’lim muhitida kuzatiladigan muammolar, rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarning psixologik imkoniyatlari hamda o‘qituvchi va psixolog hamkorligining amaliy ahamiyati tizimli tahlil qilinadi. Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, unda o‘zbek mualliflari tomonidan yaratilgan psixologik va pedagogik manbalar asosida xulosalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, mantiqiy fikrlash, psixodiagnostika, psixokorreksiya, tafakkur, o‘quvchi shaxsi, pedagogik psixologiya, ta’lim muhiti, refleksiya, rivojlantiruvchi mashqlar.

Kirish: Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchini faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, baholovchi, solishtiruvchi va mustaqil xulosa chiqaruvchi faol subyekt sifatida shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi pedagogik amaliyotda o‘quvchi darsda nechta ma’lumotni eslab qolgani bilan emas, balki u o‘rganilgan materialni qay darajada anglagani, uni amaliy vaziyatga qo‘llay olishi, muqobil fikrlarni ko‘ra olishi va o‘z nuqtai nazarini asoslay bilishi bilan baholanmoqda. Bu esa tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishni ta’limning markaziy vazifalaridan biriga aylantiradi. O‘quvchida tafakkur faoliyati yetarlicha shakllanmagan bo‘lsa, u matn mazmunini tahlil qilish, topshiriqni izchil bajarish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini anglash, umumlashtirish va xulosa chiqarishda qiyinchilikka duch keladi. Bunday holat ko‘pincha o‘zlashtirish pasayishi, o‘quv motivatsiyasining sustlashuvi, o‘ziga ishonchning kamayishi va darsdagi passivlik bilan birga kechadi. Shu bois o‘quvchilar tafakkurini erta bosqichda aniqlash, undagi kuchli va zaif tomonlarni ko‘ra bilish, keyin esa mos psixokorreksion usullar yordamida rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi [1]. O‘zbekiston ta’lim muhitida bu masalaning dolzarbligi yanada ortadi, chunki o‘quvchi tafakkuri nafaqat dars mazmuni, balki oilaviy tarbiya, milliy qadriyatlar, jamoaviy muhit, o‘qituvchining uslubi va sinfdagi psixologik iqlim ta’sirida shakllanadi [2], [6]. Shuning uchun tanqidiy va mantiqiy fikrlashni baholash hamda rivojlantirish masalasi umumiy psixologiya, pedagogik psixologiya va ta’lim metodikasi kesishgan nuqtada ko‘rib chiqilishi zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: O‘quvchilar tafakkurini o‘rganish masalasi psixologiya fanida bilish jarayonlari, shaxs rivoji va o‘quv faoliyatining ichki mexanizmlari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Umumiy psixologiya doirasida tafakkur borliqni bilvosita va

umumlashtirilgan aks ettirish jarayoni sifatida izohlanadi, unda tahlil, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish kabi aqliy amallar yetakchi o‘rin egallaydi [1]. Pedagogik psixologiya esa mazkur jarayonni ta’lim sharoitida, ya’ni o‘quvchi, o‘qituvchi, topshiriq va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir asosida ko‘rib chiqadi [2]. Mazkur yondashuvga ko‘ra, o‘quvchining fikrlash darajasi tug‘ma imkoniyat bilan cheklanmaydi; u ta’limiy vazifalar, muloqot sifati, metodik yondashuv, rag‘batlantirish usuli va o‘quvchining subyektiv tajribasi ta’sirida rivojlanadi. Pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda o‘quvchini mustaqil fikrlashga yo‘naltirish, o‘qitish jarayonini izohli emas, faol va izlanishga yo‘naltirilgan shaklda tashkil etish zarurligi ta’kidlanadi [3]. Metodik manbalarda esa interfaol topshiriqlar, muammoli savollar, mantiqiy tahlilga asoslangan mashqlar, munozara va refleksiya usullari o‘quvchilarda fikrlashni faollashtirishning samarali vositalari sifatida ko‘rsatiladi [4]. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlash faqat aniq fanlar doirasida emas, balki matnni anglash, ma’no qatlamlarini tahlil qilish, pozitsiyalarni qiyoslash va xulosa chiqarishni talab qiladigan gumanitar fanlarda ham shakllanadi [5]. Mazkur maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida bajarildi. Unda ilmiy manbalarni qiyosiy o‘rganish, psixologik va pedagogik yondashuvlarni umumlashtirish, o‘quv amaliyotida uchraydigan tipik holatlarni konseptual sharhlash hamda ta’lim muhitida qo‘llash mumkin bo‘lgan psixokorreksion yo‘nalishlarni tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik negizini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyasi, individual farqlarni hisobga olish, refleksiv tahlil va tizimli kuzatuv tamoyillari tashkil etadi. Ushbu metodologik asoslar o‘quvchining fikrlashini bir martalik test natijasi sifatida emas, balki jarayon, rivojlanish va o‘zgarish nuqtai nazaridan ko‘rishga imkon beradi.

Natijalar: Nazariy tahlil va pedagogik-amaliy kuzatuvlarni umumlashtirish asosida o‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni psixodiagnostik baholash hamda psixokorreksion rivojlantirishning yaxlit modeli ishlab chiqildi. Ushbu model besh o‘zaro bog‘liq yo‘nalishni qamrab oladi. Birinchi yo‘nalish diagnostik kuzatuv bo‘lib, bunda o‘quvchining savolni qabul qilishi, topshiriq mazmunini tushunishi, asosiy va ikkilamchi ma’lumotni ajrata olishi, dalil bilan fikrni farqlashi, mantiqiy xatoni payqashi va javobini izohlash darajasi aniqlanadi. Bu jarayonda o‘qituvchi va psixolog uchun oddiy, ammo mazmunli mezonlar zarur bo‘ladi: o‘quvchi muammoni tinglaydimi, u savol mohiyatini anglaydimi, javobni shoshma-shosharlik bilan aytadimi yoki izchil fikrlaydimi, u boshqalarning javobini eshitib, o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqadimi, javobini misol bilan mustahkamlaydimi. Mazkur mezonlar o‘quvchi tafakkurining shakllanish darajasini yanada aniqroq ko‘rishga yordam beradi [1], [2]. Ikkinchi yo‘nalish tahliliy ajratish bosqichi bo‘lib, bunda aniqlangan qiyinchiliklar tasniflanadi. Ayrim o‘quvchilarda savolni tushunish yaxshi bo‘lsa-da, fikrni bayon etish sust bo‘ladi; ayrimlarida esa fikr faol, ammo tartibsiz va asoslanmagan bo‘ladi. Yana ba’zi o‘quvchilar tayyor qolipdan chiqib keta olmaydi, ya’ni ular yagona “to‘g‘ri javob”ni kutadi, muqobil yondashuvdan qochadi. Bunday turli holatlarni ajratish psixokorreksion ishlarni aniq rejalashtirishga xizmat qiladi. Uchinchi yo‘nalish rivojlantiruvchi ta’sir bosqichi bo‘lib, unda o‘quvchining aynan qaysi aqliy amali sust ekaniga qarab mashqlar tanlanadi. Masalan, tahlil sust bo‘lsa, predmet yoki vaziyatni qismlarga ajratish mashqlari; taqqoslash sust bo‘lsa, o‘xshash va farqli belgilarni aniqlash topshiriqlari; umumlashtirish sust bo‘lsa, bir necha misoldan umumiy xulosa chiqarish mashqlari beriladi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun esa “nega?”, “qanday asosda?”, “boshqacha yo‘l bormi?”, “bu fikrning kuchli va zaif tomoni nimada?” kabi savollar asosidagi topshiriqlar muhim o‘rin tutadi [3], [4]. To‘rtinchi yo‘nalish refleksiv mustahkamlash bo‘lib, bunda o‘quvchi faqat

topshiriqni bajarib qolmay, balki u qanday fikrlaganini anglay boshlaydi. O‘z javobiga qaytish, xatoni tahlil qilish, boshqalar bilan solishtirish, nega aynan shu xulosaga kelganini tushuntirish o‘quvchi tafakkurining ichki nazorat mexanizmini kuchaytiradi. Beshinchi yo‘nalish qayta baholash bosqichi bo‘lib, bunda dastlabki kuzatuv va keyingi holat qiyoslanadi. Ushbu qiyos natijaga emas, dinamikaga e’tibor qaratadi: o‘quvchi tezroq fikrlayaptimi, izchilroq gapirayaptimi, savol mazmunini chuqurroq tushunayaptimi, o‘z pozitsiyasini mulohazali himoya qila olyaptimi. Aynan shu dinamik baholash psixokorreksiyaning haqiqiy samarasini ko‘rsatadi.

Mazkur modelni ta’lim amaliyotiga tatbiq etishda darsning ichki tuzilishini ham qayta ko‘rib chiqish zarur bo‘ladi. Reproduktiv, ya’ni tayyor javobni eslatishga qurilgan darslar o‘quvchining xotirasini faollashtirishi mumkin, biroq uning tanqidiy va mantiqiy fikrlashini yetarlicha rivojlantirmaydi. Buning o‘rniga o‘qituvchi darsga muammoli vaziyat, qarama-qarshi fikrlar, sabab-oqibatli misollar, to‘ldirilmagan xulosalar, mantiqiy bo‘shliqlar va tahliliy savollarni olib kirishi lozim. Masalan, matn bilan ishlashda o‘quvchidan “muallifning asosiy fikri nima?”, “qaysi dalil yetarli, qaysi biri zaif?”, “agar mazkur shart o‘zgarsa, natija qanday bo‘ladi?” degan savollar asosida fikr yuritish talab qilinadi. Shu tarzdagi darslar o‘quvchi tafakkurining moslashuvchanligini oshiradi, uning mulohaza yuritish malakasini mustahkamlaydi va shoshqaloq xulosalardan saqlaydi [4], [5]. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchi o‘z fikrini himoya qilish huquqiga ega bo‘lgan, xato qilgani uchun darhol inkor etilmaydigan, aksincha fikrini qayta ko‘rib chiqishga undaladigan muhitda tezroq ochiladi. Bu esa psixokorreksion yondashuvning faqat alohida mashq emas, balki umumiy dars madaniyati bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Muhokama: O‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashning shakllanishi murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, uni faqat individual intellekt darajasi bilan izohlash to‘g‘ri emas. Mazkur jarayonda o‘quvchining yosh xususiyati, nutqiy rivojlanishi, emotsional barqarorligi, oila bilan aloqasi, darsdagi ishtirok faolligi, o‘qituvchi bilan muloqoti va sinfdagi psixologik iqlim muhim rol o‘ynaydi. Ayrim o‘quvchilar bilimi yetarli bo‘lsa ham, o‘z fikrini omma oldida ifodalashda tortinadi; boshqalari esa faol gapiradi, biroq dalillashda izchillikka rioya qilmaydi. Demak, fikrlashni baholash faqat javobning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligiga qarab emas, balki javobning tuzilishi, mantiqiyligi, izohlanish darajasi va psixologik erkinligiga qarab ham olib borilishi kerak [2]. O‘zbekiston ta’lim muhitida jamoaviylik, kattalarga hurmat, tayyor javobga tayanish, bahodan cho‘chish kabi omillar ayrim hollarda o‘quvchining erkin fikr bildirishini cheklashi mumkin. Shu sababli psixokorreksion yondashuvda o‘quvchiga xavfsiz fikrlash muhiti yaratish, “xato”ni jazolash emas, tahlil qilish predmeti sifatida qabul etish, kichik guruhli muhokamalarni ko‘paytirish va ijobiy teskari aloqani kuchaytirish zarur [6], [8]. Bu ayniqsa tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhimdir, chunki tanqidiy fikrlash shubha qilish, tekshirish, qiyoslash va baholashni talab qiladi. Agar o‘quvchi biror fikrga shunchaki qo‘shilishga o‘rgatilgan bo‘lsa, u mustaqil tahlilga kirisha olmaydi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlanadi: tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish faqat psixologning vazifasi emas. Bu yerda o‘qituvchi, sinf rahbari, ota-ona va zaruratga ko‘ra maktab psixologi o‘rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi dars mazmunini fikrni ishlatishga undaydigan shaklda tuzadi, psixolog o‘quvchining ichki qiyinchiliklarini aniqlaydi, ota-ona esa uy sharoitida muloqot va qo‘llab-quvvatlashni to‘g‘ri tashkil etadi. Agar bu bo‘g‘inlar bir-biridan uzilib qolsa, o‘quvchida qisqa muddatli faollik kuzatilishi mumkin, lekin barqaror tafakkur malakasi shakllanmaydi. Shu nuqtai nazardan

qaraganda, psixodiagnostik baholash natijalari pedagogik qarorlar bilan bog‘lanishi shart. Masalan, o‘quvchida tahlil qilish sust bo‘lsa, unga faqat ko‘proq test topshirish emas, balki matnni bo‘lib o‘qish, asosiy fikrni ajratish, jadvalga solish, qiyoslash kabi bosqichli topshiriqlar berilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Agar muammo dalillashda bo‘lsa, “fikrimning sababi”, “misolim”, “qarama-qarshi fikr” kabi nutqiy qoliplar orqali izchil bayon qilishga o‘rgatish foydali bo‘ladi [3], [4]. Demak, psixokorreksiya ta’limdan tashqari alohida mashg‘ulot emas, balki kundalik dars jarayoniga singdirilishi zarur bo‘lgan rivojlantiruvchi yondashuvdir.

Shuningdek, zamonaviy axborot muhitining o‘zi ham o‘quvchidan tanqidiy fikrlashni talab qilmoqda. Turli manbalardan kelayotgan ma’lumotni tekshirish, ishonchli va ishonchsiz axborotni farqlash, muallif pozitsiyasini sezish, hissiy ta’sir va mantiqiy dalilni ajratish bugungi o‘quvchi uchun zarur ko‘nikmaga aylangan. Bu esa tanqidiy fikrlashni faqat dars vazifasi sifatida emas, balki hayotiy kompetensiya sifatida ko‘rishni talab etadi. ZiyoNET va ta’limiy resurslar portalidagi materiallardan foydalanish, elektron platformalarda interfaol vazifalar bajarish, mustaqil izlanish topshiriqlarini tashkil etish bu yo‘nalishda qo‘shimcha imkoniyat yaratadi [7]. Biroq raqamli vositalar o‘z-o‘zidan natija bermaydi; ular metodik va psixologik jihatdan to‘g‘ri boshqarilgandagina rivojlantiruvchi samaraga ega bo‘ladi. Demak, muammo vositada emas, balki uning qanday maqsadda va qanday psixologik-pedagogik mazmunda qo‘llanishidadir.

Xulosa: O‘quvchilarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni psixodiagnostik baholash hamda psixokorreksion rivojlantirish bugungi ta’lim tizimida alohida dolzarblik kasb etadigan masalalardan biridir. Ushbu jarayon o‘quvchining bilim hajmini aniqlash bilan cheklanmaydi, balki uning qanday fikrlashi, muammoga qanday yondashishi, xulosani qay darajada asoslay olishi, mantiqiy bog‘lanishlarni ko‘ra bilishi va o‘z fikrini mustaqil shakllantirish darajasini ham ochib beradi. Psixodiagnostika o‘quvchining tafakkurida qaysi bo‘g‘inlar sustligini aniqlashga xizmat qilsa, psixokorreksion yondashuv ushbu bo‘g‘inlarni bosqichma-bosqich mustahkamlashga imkon yaratadi. Eng muhim jihat shundaki, bu ikki yo‘nalish bir-biridan ajralgan holda emas, balki uzviy bog‘liq tarzda olib borilgandagina yuqori samaradorlik beradi. O‘zbekiston ta’lim muhitida bunday ishlar o‘quvchi shaxsiga hurmat, erkin fikr bildirish muhiti, interfaol metodlar, izchil refleksiya va pedagogik hamkorlik asosida tashkil etilishi lozim. O‘quvchining xatosini kamchilik emas, rivojlanish nuqtasi sifatida ko‘ra olish, uning fikrini tinglash, savol berishga undash va dalillashga o‘rgatish fikrlash madaniyatining shakllanishiga zamin yaratadi. Umuman olganda, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish o‘quvchi shaxsining intellektual barkamolligi, ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi kasbiy tayyorgarligining mustahkam poydevori hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati;

Kitoblar:

[1] G‘oziyev, E. G. (2002). Umumiy psixologiya. Universitet.
[2] Nishonova, Z. T. (2010). Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
[3] To‘xtaxodjayeva, M. (2010). Pedagogika. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
[4] Jamolov, J. (2012). Chet til o‘qitish metodikasi. O‘qituvchi.

Jurnallar:

[5] Xoliqova, N. (2020). Milliy uyg‘onish davri o‘zbek she’riyatining poetik xususiyatlari. ISJ Nazariy va amaliy fanlar jurnali, 04(84), 615–623.

Veb-saytlar:

[6] O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. (Sana ko‘rsatilmagan). Metodik tavsiyalar va ta’lim resurslari. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi rasmiy sayti. Murojaat manzili: https://uzedu.uz
[7] ZiyoNET axborot-ta’lim portali. (Sana ko‘rsatilmagan). Psixologiya va pedagogika bo‘yicha elektron resurslar. ZiyoNET. Murojaat manzili: https://ziyonet.uz

Ikki yoki undan ortiq muallifli manbalar:

[8] Mardonov, S., Xodjamqulov, U., & Botirova, S. (2020). Globallashuv sharoitida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarurati. Tanqidiy sharhlar jurnali, 7(12), 243–247.